

СҮЙІНДІКОВА М. Қ.

Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,

Алматы қ., Қазақстан;

makpal1226@mail.ru

БӘБИШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ МЕКЕНІНІҢ КЕРАМИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ (2021 жылғы қазба бойынша)

Аннотация. Мақалада 2021 жылы археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген Бәбіш мола оазисі, Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі №7,8 қазбалардан табылған керамикалық материалдар қаралады. Мақалаға арқау болған қыш ыдыстар түрлеріне сипаттама беріліп, олардың жалпы ұқсастықтары жан-жақты қарастырылады. Жалпы қазба барысында табылған керамикалық ыдыстар пайдалану мақсаттарына қарай шаруашылық, асханалық және ас үйлік деп бөлінді.

Түйін сөздер: көзешілер елді мекені, қазба жұмыстары, археологиялық олжалар, керамикалық материалдар, шаруашылық ыдыстар, асханалық ыдыстар, ас үйлік ыдыстар.

Шірік рабат археологиялық экспедициясының 2021 жылғы кезекті далалық қазба жұмыстары Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі (Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы) №7,8 қазбаларында жүргізілді. Ескерткіш мемлекет қорғауына алынған, республикалық маңызы бар Бәбіш мола қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан.

№7 қазба 2016 жылы зерттеу жұмыстары жүргізілген 5- қазбадан шығысқа қарай 250 метр қашықтықта орналасқан. Қазбаның ұзындығы батыстан шығысқа қарай 12 м, ал ені солтүстіктен оңтүстікке қарай 10 м. Жалпы қазылған алаң 120 шаршы метрді құрайды. Қазба барысында шаруашылық бөлменің орны анықталды.

№8 қазба жоғарыда тоқталған 7-қазбаның шығысында орналасқан. Қазбаның ұзындығы батыстан шығысқа қарай 16 м, ал ені солтүстіктен оңтүстікке қарай 9,4 м. Жалпы қазылған аумағы 150,4 шаршы метр. Қазба-зерттеу барысында үй-жай орны мен шеберханаға пайдаланылған бөлмелер орындары ашылды.

Екі нысанға жүргізілген қазба-зерттеу нәтижесінде түрлі археологиялық материалдар табылды. Олардың ішінде басым көпшілігі керамика, сонымен қатар, сүйек, тас және т. б. бұйымдар бар. Табылған керамикалық материалдардың барлығы дерлік фрагмент, тек үш ыдыс бүтін. Олар: құмыра, тостаған, шырағдан және шаруашылық мақсатта қолданылатын құралдар (1-сурет). Қазба барысында анықталған керамикалық материалдарды талдау барысында төмендегідей міндеттер қойылды:

- материалдарды сипаттау;
- белгілі бір мөлiмет беретiн фрагменттердiң суретiн салу;
- фотоматериал жасау;
- керамикалық ыдыстардың пайдалану мақсаттарына қарай топтастыру;
- топтастырылған ыдыс түрлерiнiң статистикалық мөлiметiн жасау.

Жоғарыдағы орындалатын міндеттер Бәбіш мола 7 көзешілер елді-мекеніндегі қыш өндірісін зерттеудің алғы шарттары болып табылады. Қазба барысында жиналған археологиялық олжалардың басым бөлігі керамика. Керамикалық материалдарды талдау барысында жалпы оларды сипаттау, қалыпталуы, сыртқы бетінің өңделуі, белгі түрлері, күйдіру сапасы, морфологиясы және пішіні бойынша жіктеу секілді жұмыстар жүргізілді.

Барлық керамикалар шарық және жапсырма әдісімен дайындалған. Солардың ішінде пайыздық мөлшері бойынша шарық көмегімен жасалған материалдар басым.

Керамикалардың бөліктерінен олардың түстері қанық қоңыр, қызғылт, қанық қызыл және қара екендігін көреміз. Керамикалардың басым бөлігінің беткі қабатына ангоб жағылған. Күйдірілу деңгейі де әр түрлі. Шарық көмегімен жасалған ыдыстар сапалы күйдірілсе, жапсырма әдісімен жасалған ыдыстар керісінше сапасыз күйдірілген.

2021 жылғы қазба барысында алынған керамикалық материалдарды пайдалану мақсаттарына қарай төмендегідей топтарға бөліп қарастырдық:

- шаруашылық ыдыстар (құм, құмша);
- асханалық ыдыстар (құмыра, тостаған, тегене, кесе);
- ас үйлік (көзе, таба).

Шаруашылық ыдыстар. Құмдар. Шарықта жасалған, пеште сапалы күйдірілген. Ернеу диаметрлері 29-40 см. Ыдыс қабырғаларының қалыңдығы 1,2 және 2 см аралығында. Сазға аз мөлшерде гипс және майдаланған шамот араластырылған. Түсі ашық қоңыр және сарғыш қызыл. Ыдыстың сыртқы беті қоңыр және қанық қызыл ангобпен сырланған. Екі түрі бар:

1) Иығы түсіңкі, ернеуі сыртқа қалың етіп қайырылған. Қимасында дөңгелек.

2) бүйірінің жоғарғы бөлігі шығыңқы, мойны жоқ, ернеуі қимасында «Т» тәрізді. ернеу жиегі жалпақ әрі тегіс келген.

Бұл топтағы ыдыстар Оңтүстік Түркіменстанның Елкен-депе ескерткішінің б.з.д V ғасырдағы мәдени қабаттарынан кездеседі [Марущенко 1959: 100].

Құмшалар. Ернеу диаметрі 18–28 см. Ернеулері сыртқа қайырылған, қимасында дөңгелек келген. Түсі қызыл және сұр. Сазға аз мөлшерде гипс және шамот қосылып жақсы араластырылған. Ыдыстардың барлығы пеште сапалы күйдірілген. Олардың сыртқы бетіне қанық қоңыр және қанық қызыл ангоб жағылған.

Асханалық ыдыстар. Құмыра. Бір дана бүтін құмыра табылды. Шарықта ұқыпты жасалып, қыш күйдіретін пеште сапалы күйдірілген. Биіктігі 35 см, ернеу диаметрі 12 см болса, түбінің диаметрі 17 см. Бүйір бөлігі шар тәрізді дөңгелене келген. Мойны қысқа, түбі тегіс. Ернеуі сыртқа қайырылған, қимасында дөңгелек (1:1-сур.). Сонымен қатар құмыралардың басқада бірнеше түрлері кездесті. Олар: мойын бөлігі цилиндр тәрізді, иығы түсіңкі, ернеуі сыртқа қайырылған, қимасында дөңгелек. Бүйір бөліктері сопақ, түптері тегіс. Ернеу диаметрлері 12-16 см аралығында ауытқиды. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ұқыпты жасалып, сапалы күйдірілген. Құмыралардың сыртқы бетіне қанық қоңыр, қанық қызыл және ашық қоңыр ангоб жағылған. Жақын аналогтарды б.з.д IV-II ғасырлармен мерзімделетін Парфян, Бактрия, Соғды және Хорезм ескерткіштерінен аламыз. Сондай-ақ 1958-60 жылдары Бәбіш мола 1 қалашығына жүргізілген қазба барысында пішіндері ұқсас құмыралар табылған [Толстов, Вайнберг 1967: 315].

Тостаған. Қазба барысында бір дана бүтін тостаған табылған болатын (1:2-сур.). Пішіні жарты шар тәрізді. Биіктігі 6 см, ернеу диаметрі 16 см, түбінің диаметрі 5,5 см. Ернеу бөлігі сәл ішке бүрілген, ернеу жиегі қалың әрі тегіс. Түбі тегіс. Түсі сарғыш-қызылт. Сазға майдаланған гипс және органика қосылған.

Тостағанның екі бетінде ашық қызыл ангоб іздері бар. Шарықта жасалып, сапалы күйдірілген.

Шұңғыл тостаған. Бұл топтағы ыдыстардың екі түрі кездеседі:

1) бүйірі сфера конус тәрізді. Түбінен бүйірінің орта тұсына дейін кеңейе түсіп, орта тұсынан қабырғасы тік келген. Ернеу бөлігі кішкене дөңгелене түскен.

2) бүйірі шар тәрізді. Түбінен аузына дейін кеңейе түскен. Ернеу бөлігінің жоғары бөлігі сүйірлене келген.

Тостағандардың барлығы шарық көмегімен ұқыпты жасалған. Сапалы күйдірілген. Ернеу диаметрлері 12-16 см. Қабырғалары жұқа. Ыдыстардың сыртқы беті жақсы тегістелген. Екі жақты қанық қызыл немесе қоңыр ангобпен көмкерілген. Пішіндері ұқсас және сыртқы беті ұқыпты әрі сапалы тегістеліп жылтыратылған тостағандар Хорезмнің қаңлы кезеңдерімен мерзімделетін ескерткіштерінен анықталған [Воробьева 1959: 190].

Тегене. 1) ернеуі сәл ішке бүрілген. Қимасында «Г» тәрізді. Ернеу жиегі қалың әрі тегіс келсе,

2) ернеуі тік, қимасында дөңгелек келген тегенелер табылды. Олардың ернеу диаметрлері 28-42 см. Шарықта жасалған. Саз түсі қызылт және қоңыр. Ыдыстарға қанық қоңыр түсті ангоб жағылған.

7-қазбадағы керамикалық материалдардың статистикалық мәліметі

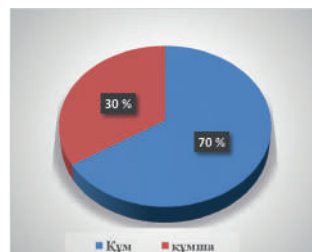
Жасалу технологиясының көрсеткіші

Ыдыстардың пайдалану мақсаттарына қарай бөліну көрсеткіші

Асханалық ыдыстар көрсеткіші

Шаруашылық ыдыстар көрсеткіші

Тегенелердің барлық түрлері Шірікрабат мәдениеті ескерткіштерінің мәдени қабаттарында кездеседі [Вайнберг, Левина 1993: 71-75].

Кесе. Шарықта жасалған. Пішіні жарты шар тәрізді. Ернеуі тік, қимасында дөңгелек келген оның диаметрі 8 см. Кесенің екі бетіде қанық қызыл ангобпен көмкерілген.

Ас үйлік ыдыстар. Көзе. Ернеу диаметрлері 15-26 см, қабырға қалыңдықтары 1-1,8 см. Екі түрі бар: 1) ернеуі сәл сыртқа иілген, қимасында дөңгелек. Бүйірі шар тәрізді дөңгелене түскен. 2) иығы түсіңкі келген, ернеуі сыртқа қайырылған, ернеу жиегі тегіс, қимасында төртбұрыш тәрізді болса, бүйірі сопақша. Бұл ыдыстарға жақын аналогтарды Жаңадария және Іңкәрдарияның орта ағысындағы б.з.д VII-Vff мерзімделетін сақ ескерткіштерімен төменгі Еділ және оңтүстік Орал маңындағы сармат мәдениетінің ескерткіштерінен көреміз [Толстов 1962: 104 сур; Мошкова 1963: табл. 7, 14].

Таба. Қазба барысында бұл ыдыстардың түбі және қабырға бөліктері табылды. Табалардың диаметрлері 23-37 см болса, қабырға қалыңдықтары 1-1,5 см аралығында. Ыдыстардың барлығы ашық отта сапасыз күйдірілген. Оны керамика бөліктеріндегі екі немесе үш түстіліктен аңғаруға болады. Барлығы жапсырма әдісімен жасалған. Сазға көп мөлшерде шамот және майдаланған тас, органика араластырылған. Ыдыстардың сыртқы бетінде күйе, күл іздері сақталған. Бұл топтағы ыдыстардың саздағы қоспаларының көп болуына байланысты олар ыстыққа және жоғарғы температураға төзімді болып келеді.

Шырағдан. Жапсырма әдісімен дайындалған. Шағын банка пішінде. Ернеу жиегі сәл сыртқа иілген. Түбімен ернеу диаметрі шамалас. Шырағданның сыртқы беті қатты күйген. Күйе іздері жақсы сақталған. Өлшемі: биіктігі 9 см, ернеу диаметрі 5,5 см, түбінің диаметрі 5,6 см (1:3-сур.).

Сонымен қатар қазба барысында «X және V» тәрізді белгісі бар екі керамикалық ыдыстың түбінің бөліктері табылды. Белгілер ыдыстар күйдірілуге дейін қатты заттың көмегімен түсірілген. Осындай белгілері бар керамикалық ыдыстар шірікрабат мәдениетінің ескерткіштерінен және Бәбіш мола оазисінен табылған болатын [Утубаев, Суюндикова 2021: 10-20].

Шаруашылық мақсатта пайдаланылатын керамикалық бұйымдар.

Құйғыш. Биіктігі 13 см, ернеу диаметрі 16 см, түтікшесінің ұзындығы 6,5 см, түтікше диаметрі 4,5 см. Сазға гипс және шамот араластырылған. Түсі сарғыш-қызыл. Ұқыпты жасалып, сапалы күйдірілген (1:4-сур.).

Тегістеуіш. Қыш ыдыстардың сыртқы бетін тегістеу мақсатында пайдаланылған бұйым (1:5-сур.). Пішіні

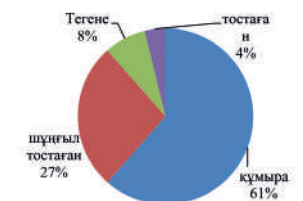
8-қазбадағы керамикалық материалдардың статистикалық мәліметі

Жасалу технологиясының көрсеткіші

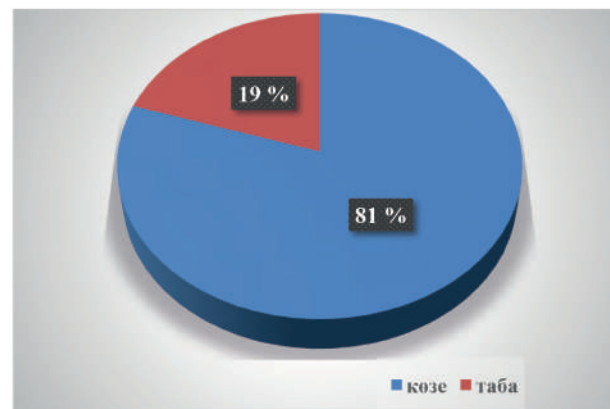
Ыдыстардың пайдалану мақсаттарына қарай бөлінуі

Асханалық ыдыстар көрсеткіші

Шаруашылық ыдыстар көрсеткіші

Ас үйлік ыдыстар көрсеткіші

тік төртбұрыш тәрізді. Түсі сарғыш-қызыл. Қанық-қызыл ангоб іздері сақталған. Биіктігі 11 см, ұзындығы 17 см, ені 9 см.

Бастырма тас. Күйдірілмеген саздан дайындалған бастырма тастардың жиырма шақты данасы табылды. Пішіндері пирамида, конус, үшбұрыш тәрізді (1:6-сур.). Жоғарғы бөлігінде екі жақты жіп өткізуге арналған саңылауы бар. Биіктігі 7-8 см болса, ені 2,5-4 см аралығында ауытқиды. Бұйымдар тоқыма өндірісінде пайдаланылған болуы мүмкін.

Ұршық басы. Ұршық бастары күйдірілген қыштан жасалған. Түстері сарғыш-қызыл және қоңыр. Қанық

1 – сур. Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі №7, 8 қазбалардан табылған керамикалық материалдар:
1 – құмыра; 2 – тостаған; 3 – шырағдан; 4 – құйғыш;
5 – тегістеуіш; 6 – бастырма тас.

қызыл, қоңыр түсті ангобпен сырланған. Диаметрлері 3,8-4,5 см, қалыңдығы 0,7- 1,5 см аралығында болса, саңылау диаметрлері 0,5 см [Каталог Бәбіш мола 2021].

Технико-технологиялық талдау. Зертханалық талдау жұмыстарын Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының зертхана бөлімінің ғылыми қызметкері Ж.Қалиева жүргізді. Талдау жұмыстары А.А.Бобринский әзірлеген әдіс бойынша және бинокулярлық микроскопия, трассология және физикалық модельдеуге негізделген ежелгі керамикалық материалдарды зерттейтін тарихи-мәдени көзқарастар шеңберінде жүзеге асырылды [Бобринский 1978]. Талдау нәтижесі жапсырма әдісімен жасалған керамикалық ыдыстардың қоспасында шамот, тас және көп мөлшерде органикалық қоспалар қосылғандығын көрсетеді.

Органикалық қоспаларға төрт түліктің көңі ылғал күйінде араластырылған. Сондай ақ саз қоспасына әр түрлі өсімдік қалдықтары қосылған. Ал, шарықта жасалған ыдыстар қоспасында әктас, кварцид, құм, шамот және органикалық заттар қосылған. Ыдыстарды пішіндеу, саусақпен басып жасау, сыртқы бетін ұру тәсілдері арқылы сомдалып жасалған. Ыдыс беттері тас тегістеуіш, жұмсақ мата, былғары және ағаштар көмегімен тегістелген. Сонымен қатар ыдыстардың беткі қабатында минералды бояу іздері жақсы сақталған.

Қорыта келгенде 2021 жылы қазба жұмыстары жүргізілген Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі 7 және 8-қазбалардан табылған керамикалық материалдарды талдау, шарық көмегімен жасалған ыдыстардың мөлшері басым, ал жапсырма әдісімен жасалған ыдыстардың үлесі аз екендігін көрсетті. Пайдалану мақсаттарына қарай сандық мөлшерлемесі бойынша асханалық ыдыстардың басымдылығын көреміз. Соның ішінде құмыра ыдысының пайызы көп.

Әдебиет

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения.– М.: Наука, 1978. – 272 с.

Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. – М.: ИЭИА, 1993. – Вып. I. – С. 71-75

Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. // Тр.ХАЭЭ. IV. – М.:АН СССР,1959. С. 190

Марущенко А.А. Елькен-Депе (Отчет о раскопках 1953, 1955 и 1956 гг.) // Тр.Ин-та истории, археологии и этнографии АН ТуркмССР. – Ашхабад: Ылым, 1959. – Т. V. –100 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 56 с., 32 отд. л. табл. Д1-12.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – 324 с.

Толстов С.П., Вайнберг Б.И. Кой-Қрылған-кала : памятник культуры древнегоХорезма IV в. до н.э.-IV в.н.э. – Москва : Изд-во «Наука», 1967. – С.315.

Бәбіш мола қазыналары = Сокровища Бабиш-молы. Каталог / ред. Курманкулов Ж. Алматы: Онон, 2021. 108 с., илл. Қазақша, орысша.

Утубаев Ж., Суюндикова М. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері // Мәдени мұра ғылыми журналы . – 2021. – № 1(92). – 10-20 бб